

Жусупбеков А.

ЖЕҢИЖОКТУН ЖАРАТЫЛЫШ, ЖЕР, ТАБИЯТ ЖӨНҮНДӨГҮ ЫРЛАРЫ

Жусупбеков А.

ПЕСНИ ЖЕҢИЖОКА О ПРИРОДЕ, ЗЕМЛЕ И СТИХИЯХ

УДК: 398.1; 298.22.

Жеңижоктун өзү менен замандаш акындардын ичинен өзгөчө бөлүнгөн өзгөчөлүгү – тууган жер, Ата-Журт багытындагы чыгармалары - өзүнүн нукура оригиналдуулугу менен айырмаланат. Алсак: «Биздин жер», «Өскөн жер» белгилүү чыгармасында, «Биздин жеринин» тигил же бул жердин атын атаарында, ошол жердин атына уйкаш сөздү уйкаштыра коюп, анан ошол жердин атын атап, туруктуу уйкашкан даяр эки сап ыр жолу менен коштоп, улантып кете берет. «Биздин жер» чыгармасы – жай, комуз күүсүнүн коштосунда айтылып, узакка чейин аткарылганда деги эле бул Аксы боорундагы жер-суунун аттары калбагандай таасир калтырат. Муну белгилүү сынчы Ш. Үмөталиев да туура баамдап, минтип таамай мүнөздөмө берген: «Жеңижоктун поэзиясындагы өзгөчөлүктөрдүн бири – анын кыргыз табиятынын сулуулугун, керемет картиналарын абдан берилип, өтө таамай образдар менен шыктанып, эргип ырдаганында. Бул мааниде алганда «Биздин жер», «Өскөн жер» деген элге кеңири тараган ырлары бар. «Биздин жер» деген ыр кадимки кыргыз ырларынан жер-сууга арналган калыбында чыгарылганында шек жок. Элдик ырлардын ыкмасы, ыргактары ачык сезилет. Мисалы, элдик ырларда жер-жерлердин аттары бирден терилип, эскертилип айтыла тургандыгы маалым. Жеңижоктун бул ырларында да ушундайча ыкма пайдаланылган. Ал өзү жердеп жүргөн Аксы, Арым багытындагы жер-суулардын аттарын бирден терип мактайт. Айтылбаган жер да калбагансыйт. Элдик ырлардын духу ушуну талап кылган, Жеңижок чыгармачылык менен пайдаланып, ошону менен гана чектелбестен, аны андан ары улап, өзүнчө түр, өзүнчө угулуш бергендигинде»¹ деп жазганы – жогоруда биз айткан ойду ырастап турат. Сөзүбүз куру болбосун үчүн акындын ырларына назар таштайлы:

«Журтта калды куу казык,
Улуу Сазык, Кур-Сазык.
Бу да болсо биздин жер,
Буга жайлайт биздин эл.
Куру намыс не керек,
Кожо-Ата менен Тегерек,
Камчынын учу эки эли,
Чаар-Таш менен Кепели.
Бу да болсо биздин жер,
Буга жайлайт биздин эл.
.....
Сары-Камыш, Кыла биздин жер,

Санаамдан кетпейт кайран жер.
Көтөрмө, Өкүн биздин жер,
Көнүлдөн кетпейт кайран жер.»²

Деп эле жер-жерлердин атын санап кете бербестен, кайсы жерде, кайсы уруу эл жашап, кандай кесип менен кесиптенгени кошо айтылат:

«Бүтөө менен Мистели,
Калың элдин баарысы,
Карчыга салып издеди.
Кышкысын Кароо жайлашкан,
Кырк-Уулдун балдары,
Итке түлкү тиштеткен.
Ак туйгун салып «пө-пөпөлөп»,
Жоготуп далай издешкен.

Орустан көрдүк кенеге³
Ак-Жол менен Тегене,
Буда болсо биздин жер,
Буга жайлайт биздин эл»⁴

Деп улантып кете бергендигин көрөбүз. Ал эми акындын «Өскөн жер» чыгармасы да өзүнчө оригиналдуулукка ээ чыгармалардан болуп саналат. Бул чыгармасы боюнча да ошол эле белгилүү сынчы Ш. үмөталиев айткан ой-пикирин кыстыра кетүүнү ылайык таап турабыз:

«Аркыт өзү кандай жер?
Көтөрмө ашуун – белиң бар.
Баш – аягы бир күндүк,
Ат чабым жерде көлүң бар.
Токоюнда булбул бар,
Көлүндө жүрөт кишенеп,
Кара кашка дулдул бар.
Көлүндө ойнойт дулдулу,
Багында сайрайт булбулу.

Тоскоол-Ата⁵ көлүмдүн,
Толгонун айтам элимдин.
Сары-Камыш, Кыла көлүмдүн,
Санатын айтам элимдин.
Кыздары күлгүн кийген эл,
Күндө байге, күндө той,
Калың дооран сүргөн эл.
Келини кере баскан жер,
Кыздары эндик казган жер.»⁶

² «Эл ырчылары». Түзгөн: С. Кайыпов. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 35-бетте.

³ «кенеге» - книга – китеп дегени. А.Ж.

⁴ «Эл ырчылары». Түзгөн: С. Кайыпов. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 37-бетте.

⁵ Тоскоол –Ата – азыркы Сары-Челек келинин мурдагы аталышы. А.Ж.

¹ «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери», Фрунзе «ИЛИМ» -1988, 57-58 бет.

– Жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, мындай суроо-жооп, диалог формасындагы жаратылыш жөнүндөгү ырларда кеңири пайдаланып, чыгармачылык менен өз-өз ордуна коюлганын акындын чеберчилиги катары түшүнгөнүбүз оң болор.

Акындын «Жер соорусу Аксы экен», «Айтайын Аксы жеримди», «Кагылам, жерим Кара-Суу», «Батышың – булуң Бурана», «Кызыл-Жар», «Малгалды деген кандай жер?» ошондой эле Эсенаман менен айтышындагы кининди катары кошумчаланып кийирилген «Таластын көрүнүшү», Алайлык Айшакан менен болгон айтышындагы «Алайдын көрүнүшү» айтылуу Алай тоолорунун сүрөттөлүшү, ж.б.у.с. жөнүндө зор эргүү менен айткан ырлары – мейли, көлөмү жагынан болобу, мейли көркөмдүгү жагынан болобу өзү менен замандаш акындардын ичинен жаратылышты чебер сүрөттөө жагынан өзгөчөлөнүп тургандыгын көрөбүз.

Сөзүбүз кургак болбосун үчүн – сөздөн ишке өтө берелик. Акындын «Жер соорусу – Аксы экен» аттуу көлөмдүү поэмага тете чыгармасында Аксы боорундагы ар кайсы уруу эл жашаганын айтып келип, «көңүлдөн чыккан кебин, көөдөнгө сактап ким айтат, көп санаа болгон жөнүм бар», деп башталып, элдин бай-кедей болуп жашап жатканын, кедейлер кыйналып, байлардын эсирип жүргөнүнө ачуусу келип жүргөнүн эскертип «алтык казык Аксымды азыраак айтып берейин» деп киришүү менен башталат:

«Балтыркан деген кандай жер?
Башынан бери кыдыртып,
Байкатып Өтө айтып бер?
– Байтереги шуулдап,
Барендеси чуулдап,
Баш жагы жайлоо салкын төр.
Байлыгы суудай ташыган,
Байуулу менен үкүсү,
Байырлап кетпейт ташынан.
Байкаштырып барып көр.
Башатган булак шаркырап,
Бал татыган тунук мөл.»⁷

Деп, ал жердин күнгөй, тескейи бүтүндөй сыпатталып, ал жердеги токойдо өскөн түрдүү бадалдардын ар бирине эрикпей токтолот, жугумдуу ыры менен сыпаттайт, сүрөттөйт, суктанат, суктандырат. Акындын сөз менен тарткан элестүү картинасына көңүл бөлөлүк:

«Кыр, тоосу – кайың бүт арча,
Кыдырып карап отурса,
Кызыл алма, сары алча.
Куушуп ойнойт илбээсин,
Курунда барчын таранса.
Күңгүрөп сүйлөйт үңкүрү,
Кишини коштоп адамча.
Көрпө тебетей сууга агат,

Көз кырын зоого кадалса.
Көркү эле болмок жеримдин,
Көп жерлер мындай жаралса!»⁸

– Байкалып тургандай бири-бирине окшобогон жерлердин элестүү, жандуу сүрөтүн көз алдыбызга алып келип гана тим болбой, ал жердеги жайлаган, кыштаган жаныбарлардын, канаттуулардын, азыркы түшүнүк менен айтканда, зоологиялык паркка киргендей, алып баргандай элес калтырат. Акын бул ырын улантып баратып, өзүнүн таланттуу акын болгондо да залкар, кайталангыз талант экендигин, айтышка түшсө каршы өнөгүн жеңе турган күчү бар экенине да ишенет да: «Арманым ушул жалганда, Артымда калган туяк жок, Атымды алып жүрөөрү» деп кейийт да кайра эле сүрөттөп келаткан жаратылышты колго алып, дагы улам тереңдетип, жаңы ой, штрих, ньуанстар менен коштоп жүрүп олтурат. Жаратылыш, табиятты сүрөттөгөндө ыктуу метафораларды колдонот:

«Аксымды айтам кубанып,
Ак мөңгү жатат төрүндө,
Ак тайлак болуп суналып.
Адырдан чууруйт кой-эчки,
Ала аркан болуп чубалып.
Ак булак чертет комузун,
Аземдүү үнүн чыгарып,
Ак көйнөк кийген жаш келин,
Акырын кайтат суу алып.
Аккуудай көлдө көрүнөт,
Ай беттүү жүзүн нур чайып!»⁹

Жогоруда келтирилген жандуу сөздөр менен тартылган, көркөм кино тасмадай таасир калтырган саптары Жеңижоктой уулу акындын гана колунан келмек деп ойлойбуз. Мында бардыгы бар, жаратылышы канчалык көркөм, сулуу болбосун андагы жашаган эл менен, «адырда ала аркан болуп чууруган кой-эчки менен», «булакта суу алып келаткан ак көйнөкчөн жаш келин менен» кудум турмуштун өзүндөй жандуу полотно сүрөт менен ишендире, ынандыра алгандыгы, баалуу экендигин көрсөтөт. Акын жаратылышты сүрөттөгөндө бир эле жерди же капчыгайды айта берип, угуучуну таятып жибербейт, ал Ала-Тоонун кыраан тоо бүркүтү таризденип, керилген Аксы боорун чабыттайт, капчыгайдагы күрпүлдөп аккан көк кашка тунук суудагы кууларды, өрдөктөрдү, козудай болгон балыктарды, кумда ойногон кундузун, суу бойлогон суусарын, көрөт да комузунун коштоосунда булбулу болуп муңканып сайрайт, торгою болуп көкөлөп, торгой таңшыктанат. Бир кездерде бул жерлерде аркар, кийик жердегенин, арстан, жолборс мекендегенин, азыр болсо «Атыша берип мергендер» азайып, жок болуп кеткенине кейийт. Акын капчыгайдан чыгып, Кабактын Дөнүн, анын жайыгын кыдырып, жайыгына серп салып, мекендеген жаныбарларын сыпаттайт, сүрөттөйт:

«Кайрылып эми келейин,
Кабактын Дөнүн, жайыгын,

⁶ «Эл ырчылары». Түзгөн: С. Кайыпов. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 35-бет.

⁷ Жеңижок. Түзгөн: А. Жусупбеков. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 46-бет.

⁸ Жеңижок. Жыйнаган, түзгөн: А. Жусупбеков, «Мурас» Бишкек-2004, 45-бетте.

⁹ Ошол эле китепте, 45-46-беттер.

Калтырбай айтып берейин.
Тоодактары томпондойт,
Коену качып койкондойт.
Ташбакасы тарбандайт,
Чакчарылып чайны,
Кырк аягы арбандайт.
Сөксөөлү саксаңдайт,
Камгактары калдаңдайт,
Чиркейлери бармактай,
Чымындары жаңактай»¹⁰

Мына, акындын акындыгы, чеберчилиги, бейиштей жерди көркөм, ал эми куту качып, кумсарып жаткан талааны бир паста көз алдыбызда өткөрүп, сүрөттөп бербедиби!..

Акындын «Айтайын Аксы жеримди» чыгармасы да бийик пафос, зор эргүү менен ырдалган ырлардын бирине экендигине күбө болобуз. Албетте, бул ырында, Аксы боорунун буга чейин өзү сүрөттөп айта элек жерлерине атайлап токтолуп, басым жасап, ал жердин башка жерден өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурат. Ырдын муун өлчөмүндөгү салттуу 7-8 өлчөмүндө эле сакталып калбастан, 10-11 муун ыр өлчөмүнөн тургандыгын көрөбүз. Бирок, анын өзү чыгармачылык изденүүнүн жемиши катары караганыбыз оң, себеби, 10-11-муундуу ыр саптары 7-8 сап муун өлчөмүнө органикалык жактан жалгашып, өзүнчө палитра, түс, көрк бергендигин көрөбүз.

«Башы – Кум-Белге чейин созулган, (10)

Аягы – Нарынга барып кошулган. (11)

Асмандын жылдызы качып суюлган, (11)

Ак зоонун аркары кумдай куюлган. (11)

Көктүн жылдызы качып суюлган, (10)

Көк зоонун кийиги кумдай куюлган (11)»¹¹

– Акындын мындай форманы ыктуу колдонуп ал өз орду менен ушул эле чыгармасында акын салттуу, элдик поэзиянын үлгүсүн чыгармачылык менен пайдаланган, айрыкча, мындай ыкмада манасчылар да чегине жеткире айтканын көрүп, билип жүрөбүз. Ал эми Жеңижоктун ушу эле чыгармасында өзгөчө өң-түскө ээ болгонуна назар бөлөлүк:

«Коонунан жалбыз көп,
Жылгынынан жалбыз көп.
Уйларынан жылкы көп,
Жашыгынан курчу көп.
Кара куйрук нары көп,
Казына дилде зары көп.
Кызыл куйрук нары көп,
Кызыл дилде зары көп».¹²

Дагы: «Кара-Төбө, Түрдүк жер экен,
Түгөнгүс байлык кен экен.
Катыраңкы эккендей,
Долоносу төккөндөй.
Ышкындарын эккендей,

Кымыздыгын сепкендей,
Чүкүрүсүн карасаң, -
Мергенчинин чепкендей!».¹³

Акындын бул чыгармасында «көп», «жер», «дейт», «бар» деген сөздөрдү кошуп айтып, чыгарманын көркөмдүгүн арттырганын көрөбүз. Ошону менен бирге акын эски миф, уламыштарды да ыктуу пайдаланат:

«Кара-Камыш көлү бар,
Касиетин көрүп ал.
Калк жайлаган сазы бар,
Каркылдаган казы бар.
Жан адамга көрүнбөй,
Көлдө пери кызы бар.
Жашынганын койбогон,
Көл түбүндө жашайт дейт,
Көрүнбөй эч адамга,
Көлгө кире качат дейт»¹⁴.

Туурасында – бетегелүү төрү бар,
Төбөсүндө - токтолуп жаткан көлү бар.
Жээгинде сазы бар,
Канаты бар тулпардын,
Ташка баткан изи бар»¹⁵

– Жогоруда айтылган «Көлдө жашаган пери кыздын», «Канаты бар тулпардын изи ташта калганын» окуганыбызда биз анын турмушта болгон эмес, жок экенин билип турсак да акындын чыгармачылык фантазиясына ыраазы гана болобуз.

– Акындын жаратылыш жөнүндөгү көлөмдүү чыгармасына «Батышың – булуң Бурана» деген чыгармасын кошууга болот. Бул ырында акын Аксы жергесинин Чыгыш жагын мурда ырдабаган, айтпаган жерлерге, кыштоолорго, жайлоолорго атайын көңүл бөлүп, жеринин кооздугун, элинин меймандостугун, мергенчиликте куш, тайган салып алектенгенин, зор ынтаа менен ырга салганын көрүүгө болот. Бул чыгарманы жаратууда акын өзүн-өзү кайталап калбас үчүн изденгени байкалып турат. Мурдагы чыгармаларынан айырмаланган өзгөчөлүгү – тигил же бул жердин атын атоо менен ал жердин касиетин, кооздугун, сулуулугун ырга салып келип, анан ырдын аягында туруктуу деп айтарлык эки сап ыр жолун такай пайдаланганын көрөбүз:

«Буда болсо биздин жер,

Буга жайлайт биздин эл» деген мурдагы жолуккан «Биздин жер» деген ырында ыр саптарынан айырмасы эки сап, төрт сап, алты сап ыр жолунан кийин эле баягы туруктуу эки сап ырын кайталап отурса, азыркы кеп козгоп жаткан ырында – андан бир кыйла көп, кээде жыйырма ыр жолунан, кээде андан да ашып, анан барып «Буда болсо биздин жер, буга жайлайт биздин эл» деп, мурдагы жолуккан «Биздин жер» ырындагы саптарын ыктуу пайдаланат:

«Жаңактуу – Булак, уңкүр бар,
Жайыты толо токойдо,
Жалбызы өскөн дүпкүр бар.

¹⁰ Ошол эле китепте, 55-57- беттерде.

¹¹ Жеңижок. Жыйнаган, түзгөн: А. Жусупбеков, «Мурас» Бишкек-2004, 68-бетте.

¹² Жеңижок. Жыйнаган, түзгөн: А. Жусупбеков, «Мурас» Бишкек-2004, 69-бетте

¹³ Ошол эле китепте, 71-бетте.

¹⁴ Ошол эле китепте, 72-бетте

¹⁵ Ошол эле китепте, 72-бетте

Кайрыла түшүп айтайын,
Кара-Бото, Чар-Кайың,
Сары алма бышкан Сары-Тектир,
Сайраса шактан булбулу,
Санаандан эч бир кетпестир.
Коркулдап доңуз алчасын.
Чыныгы бейиш деп жүрөт,
Алмасын аюу күбүсө,
Мамалак терип, жеп жүрөт.
Буда болсо биздин жер,
Буга жайлайт биздин эл!..»

Белгилей кетчү жагдай: Жеңижоктун өзүнөн башка (Токтогулду, Молдо Ниязды кошпогондо) мынчалык зор географиялык алкакта Жер, Сууга арнап, кеңири баян этип берген бир да акынды (Жеңижоктун замандаштарынын ичинен) азырынча

учурата албайбыз. Акындын ырлары элдик поэзиянын калыбында жаралып, чоң сүймөнчүлүк менен ырга айлантканына - ал ырлардын түпкү маңызы – жаратылышты коргоо, табиятты сактоо идеясы жаткандыгын байкоо кыйын эмес.

Адабияттар:

1. «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери», Фрунзе «ИЛИМ» -1988, 57-58-беттер.
2. Жеңижок. Түзгөн, жыйнаган: А. Жусупбеков. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 46-бет.
3. Жеңижок. Түзгөн, жыйнаган: А. Жусупбеков, «Мурас» Бишкек-2004, 45-46-55-57-68-69-71-72-беттер.
4. Өздүк архивден. А.Ж.
5. «Эл ырчылары». Түзгөн: С. Кайыпов. Фрунзе «Кыргызстан» - 1982, 35-37-беттер.